

<http://doi.org/10.5281/zenodo.2528832>

УДК 159.9

ORCID 0000-0002-3723-2687

СИСТЕМА ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ В ПСИХОКОРЕКЦІЙНІЙ РОБОТІ З КОМБАТАНТАМИ В ПЕРІОД ПЕРЕБІГУ КРИЗИ СЕРЕДНЬОГО ВІКУ

Геннадій І. Ломакін,

Харківський національний педагогічний університет імені

Г.С. Сковороди, Україна

E-mail: lomakin.gennadiy@ukr.net

У даній роботі розглянуті сучасні наукові підходи та особливості реадaptaції комбатантів (учасників бойових дій) під час перебігу кризи середнього віку, які мають порушення адаптації у вигляді посттравматичних стресових розладів (ПТСР) та низький рівень соціального функціонування; висвітлені питання взаємообтяження проявів вікових і особистісних криз; наведені методи психокорекційної роботи з учасниками бойових дій, дані практичні рекомендації психологічного консультування та шляхи вирішення актуальних вікових проблем воїнів-інтернаціоналістів, стратегії та методи подолання особистісних та вікових криз. Запропонована програма системи психологічного супроводу в психокорекційній роботі з комбатантами в період перебігу кризи середнього віку, базовою складовою якої є залучення комбатантів до соціальної активності. Метою запропонованої програми є поліпшення якості життя комбатантів в період перебігу особистісної та вікової кризи, їх реадaptaція (адаптація) до умов мирного життя; подолання психологічних наслідків участі у бойових діях та психологічних впливів нормативної кризи. Наведені ключові етапи застосування означеної програми в психокорекційній роботі з комбатантами. Психокорекція негативних впливів перебігу кризи середнього віку та її взаємообтяжуючих факторів участі у бойових діях запропонованою нами системою психологічного супроводу спрямована на реінтеграцію порушеної внаслідок бойової травми психічної діяльності. Завданням психокорекції є: створення нової когнітивної моделі життєдіяльності, афективна переоцінка травмуючого психіку досвіду, відродження почуття власної гідності та цінності особистості, здатності подальшого якісного існування в світі, визначення життєвих перспектив.

Ключові слова: *учасники бойових дій, комбатанти, бойовий стрес, посттравматичний стресовий розлад (ПТСР), особистісна та криза*

середнього віку, адаптація, реадaptaція, взаємобтяження, система психологічного супроводу, психокорекція.

System of psychological supply in psychocorrectional work with combatans in mid-life crisis

Gennadiy I. Lomakin

*H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University,
Ukraine*

Aim of the article. This paper examines modern scientific approaches and features of the rehabilitation of combatants during the mid-life crisis with adaptation disorders in the form of post-traumatic stress disorders (PTSD) and a low level of social functioning. The article highlights the issues of mutual manifestations of age-related and personal crises. Methods of psychocorrectional work with participants of combat operations are given, practical recommendations of psychological counseling and ways to solve actual age problems of soldiers-internationalists, strategies and methods for overcoming personal and age crises are given.

Results. The proposed program of the system of psychological support in psycho-correctional work with combatants during the middle age crisis, the basic component of which is to attract combatants to social activity. The purpose of the proposed program is to improve the quality of life of combatants during the period of personal and age crisis, their reintegration (adaptation) to the conditions of a peaceful life; overcoming the psychological consequences of participation in hostilities and the psychological effects of the regulatory crisis. The key steps of the application of this program in psychocorrectional work with combatants are given. Psychocorrection of the negative effects of the mid-life crisis and its mutual factors of participation in the hostilities of the psychological support system is aimed at reintegrating the mental activity initiated as a result of the combat trauma. The tasks of psycho-correction are: creating a new cognitive model of life activity, affective reappraisal of the traumatic psyche experience, restoration of self-esteem and value of the personality, ability of further qualitative existence in the world, definition of life prospects.

***Keywords:** combatants, combat stress, post-traumatic stress disorder (PTSD), personal and mid-life crisis, adaptation, rehabilitation, mutual involvement, psychological support system, psycho-correction.*

Вступ. Початок ХХІ століття характеризується тенденцією до зростання різноманітних локальних воєн та збройних конфліктів, що

виникають в усьому світі а, отже, і збільшенням безпосередніх учасників цих конфліктів, серед яких ключове місце займають учасники бойових дій – комбатанти. Необхідність вирішення посталих перед суспільством завдань щодо допомоги, в тому числі і психологічної, означеній категорії громадян обумовило актуальність і значущість даної роботи та має значний практичний інтерес. Військові конфлікти, під час яких військовослужбовець перебуває у перманентному стані психофізичного напруження, відчуває на собі вплив численних патогенних чинників «театру воєнних дій» в світлі впливу на особистість мають особливе значення і можуть призвести до стійких особистісних змін. Бойова готовність та бойовий стрес, які відігравали свою позитивну роль у збереженні життя і цілісності особистості воїна в екстремальних умовах, в мирному житті виступає головною причиною наступної дезадаптації, сприяє розгортанню посттравматичних стресових розладів (ПТСР), і є особистісною кризою комбатанта, яка потребує психологічної корекції та терапії. Після повернення з війни, багатьом учасникам бойових дій потрібна складна й тривала реадaptaція та ресоціалізація до умов мирного життя. Зважаючи на те, що учасники бойових дій це зазвичай люди середнього віку, то на питання подолання бойового стресу при поверненні до мирного життя, накладається подолання ними вікових та соціальних проблем, що обтяжує і так складну ситуацію. Тому профілактика та психокорекція фактору участі у бойових діях все більше привертає увагу науковців.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати систему засобів психологічного супроводу в психокорекційній роботі з комбатантами в період кризи середнього віку.

Результати дослідження. У сучасній психологічній науці не існує єдиного концептуального підходу, який би поєднував в собі напрямки роботи психолога з комбатантами з метою подолання ними негативних наслідків участі в бойових діях з перебігом кризи середнього віку, які сприяли б їх подоланню та оптимізації.

Проведені теоретичні і практичні дослідження серед учасників бойових дій (Підчасов, Ломакін, 2011) в період перебігу кризи середнього віку дають змогу стверджувати, що на реадaptaцію (адаптацію) комбатанта в умовах мирного життя значно впливають

психологічні наслідки участі у бойових діях (жахи війни, вимушені вбивства, втрата бойових товаришів, травматизація тощо). Було з'ясовано, що походження дезадаптивних процесів у комбатантів значною мірою пов'язано з виникненням посттравматичних стресових розладів (ПТСР), як особистісної кризи, а також з віковими завданнями розвитку, притаманними для цього періоду (нормативною кризою). Симптоми перебігу кризи середнього віку та ПТСР мають різні корені за своїм походженням але у своїй більшості мають однакові характеристики (тривожність, депресія, замкненість (відстороненість, «занурення у себе»), погіршення стану здоров'я, зловживання медичними або наркотичними препаратами, алкоголізм, ціннісний конфлікт, апатія, тощо (Ломакін, 2012а).

На нашу думку, система психологічного супроводу комбатантів, метою якої є психокорекція негативних впливів участі у бойових діях в період подолання кризи середнього віку, їх реадaptaції (адаптації) повинна, понад усе, будуватися на нівелюванні психологічних наслідків, пов'язаних з участю у бойових діях, а саме – ПТСР та його окремих симптомів, на їх психокорекції та профілактиці. Це в свою чергу буде позитивно впливати і на подолання кризи середнього віку.

Подолання індивідом психотравмуючого впливу стресорів бойових обставин залежить від трьох факторів: характеру психотравмуючих подій, індивідуальних характеристик комбатанта та особливостей умов, в які комбатант потрапляє після повернення з війни. Взаємодія цих трьох факторів з процесом когнітивної переробки психотравмуючого досвіду (посидання уникнення спогадів з періодичним їх повторюванням) приводить або до зростання психічного напруження, або до поступової асиміляції психотравмуючого досвіду, в результаті чого можливі: психічна «рестабілізація» або виникнення ПТСР (Ломакін, 2012а; Підчасов, Ломакін, 2011). Впливаючи на умови, в які потрапляє комбатант і змінюючи їх, можливо, позитивно змінювати і його індивідуальні характеристики. В цьому і полягає особливість реабілітаційних заходів та соціально-психологічної роботи з успішною реадaptaції учасників бойових дій в мирних умовах під час перебігу кризи середнього віку.

До фундаментальних принципів в психокорекційній та профілактичній роботі з учасниками бойових дій в період перебігу

кризи середнього віку, як зазначає О.Л. Пушкарьов та інші, відносять: принцип нормалізації; принцип партнерства та підвищення гідності особистості; індивідуальний підхід (Ломакін, 2014а, 2014б). У сучасній психологічній практиці вважається, що нормальний індивід зіткнувся з ненормальним випадком, і щоб нейтралізувати наслідки психологічних травм, отриманих комбатантом в наслідку участі у бойових діях необхідно, головним чином, робити ставку на мобілізацію механізмів зівладання. Це в корені відрізняється від застарілого переконання в тому, що психологічні травми бойових дій і, як їх наслідок, розвиток ПТСР є продуктом особистісної неспроможності і патологічних, невротичних механізмів (Ломакін, 2012б). Крім того, дуже важливим є міждисциплінарний підхід до психокорекції та профілактики ПТСР. За яким знання біологічного і психологічного аспектів, соціальної динаміки дозволяє дивитися на психологічну травму в широкому контексті і знаходити пояснення наявним симптомам і засоби їх корекції в різних сферах життя (Євдокимова та ін., 2016; Знаков, 1990; 3, 4, 5; Ломакін, 2012а; Тарабрина, 2001).

Отже зазначимо, що всі методи, які використовуються для психокорекції комбатантів під час перебігу кризи середнього віку та психокорекції ПТСР, як наслідку участі у бойових діях можна об'єднати поняттям «соціально-психологічна реабілітація» (rehabilitatio - відновлення), яке найбільш ретельно відображає процес і результати діяльності психолога при наданні допомоги в процесі соціально-психологічної адаптації комбатанта (Ломакін, 2012б, 2014а, 2014б; Малкіна-Пых, 2005; Тарабрина, 2001).

Серед них виділимо:

- Освіта і самоосвіта (включає в себе обговорення книг і статей, знайомство з основними концепціями фізіології і психології);
- Формування холістичного (цілісного) ставлення до здоров'я (формування здорового способу життя – фізична активність, раціональне харчування (дотримання режиму), духовність і розвинуте почуття гумору);
- Методи, які збільшують соціальну підтримку та соціальну інтеграцію (система психологічного супроводу, залучення до соціальної активності, сімейна та групова терапія, розвиток мережі

самопоміги, створення громадських організацій і участь в їх діяльності) і саме психо-терапія (робота з реакцією втрати, фобічними реакціями, бесіди про травматичні переживання, рольові ігри, гештальт-терапія тощо).

Українські науковці І.Д. Зверєва, О.В. Безпалько визначають такі основні форми та методи соціальної роботи, на яких базується соціальний супровід: індивідуальна робота, соціальне навчання, соціально-психолого-педагогічна та юридична підтримка, консультування (Ломакін, 2014а, 2014б). Його реалізація передбачає здійснення послідовних етапів, а саме: діагностику проблеми, планування (підготовчий етап); надання психо-соціальної допомоги або підтримки та завершальний – оцінка отриманих результатів.

Соціально-психологічне супроводження є однією з форм підтримки та передбачає надання конкретній особі (групі осіб, сім'ї), як правило, комплексу правових, психологічних, соціально-педагогічних, соціально-економічних, соціально-медичних, інформаційних послуг впродовж певного (часто тривалого) часу. Його метою – є поліпшення життєвої ситуації, мінімізація негативних наслідків чи повне розв'язання проблеми одержувача (одержувачів) соціальних послуг (Ломакін, 2014б).

Так, спираючись на зазначені основи, модель **системи психологічного супроводу комбатантів в період перебігу кризи середнього віку** повинна включати: взаємну адаптацію психолога та учасника бойових дій (комбатанта), навчання навичкам саморегуляції; катарсичний етап (повторне переживання); обговорення найбільш типових форм поведінки (на прикладі життєвих ситуацій); апробування нових навичок поведінки через гру; визначення життєвих перспектив і безпосереднє залучення комбатантів до соціальної активності, як одного з найважливіших (базових) аспектів в системі психологічного супроводу та реабілітації комбатантів (Ломакін, 2012б, 2014а, 2014б; Хухлаєва, 2001; Ялом, 1999).

В якості форм проведення психо-корекційної роботи з комбатантами, що переживають кризу середнього віку та страждають психологічними розладами, притаманними учасникам бойових дій, ми пропонуємо власну програму **системи психологічного супроводу комбатантів**.

Мета програми: поліпшення якості життя комбатанта в період перебігу кризи середнього віку, його реадаптація (адаптація) до умов мирного життя; подолання психологічних наслідків участі у бойових діях та психологічних впливів нормативної кризи.

Програма: система психологічного супроводу комбатантів включає:

1-й етап. Початковий (індивідуальна робота):

Метою початкового етапу програми є забезпечення довірливих взаємин психолога і комбатанта, а також позитивної мотивації до участі в корекційній програмі, формування психо-терапевтичних груп для подальшої психо-корекції та індивідуальне консультування.

- *Встановлення (налагодження) контакту психолога з комбатантом:* встановлення безпечної атмосфери; тісного емоційного зв'язку з комбатантом; теплих, довірливих відносин;

- *Обговорення мети та цілей* корекційної програми: формування позитивного відношення до участі у програмі та запропонованих заходів, формування груп для участі у психокорекційній програмі;

- *Індивідуальне консультування (виявлення (діагностика) проблем):*

- *Консультування* з тих чи інших, виявлених в ході бесід, психологічних і соціальних проблем, обговорювання тих чи інших станів в яких перебуває комбатант. Робота зі спогадами та переживаннями про травматичний досвід.

При психокорекції негативних наслідків перебігу кризи середнього віку та ПТСР, що взаємообтяжує її в індивідуальній роботі необхідно допомогти комбатанту «переробити» проблеми і «впоратися» з симптомами, які продукуються в результаті зіткнення з травмуючою ситуацією, допомогти відреагувати травматичний досвід. Це призводить до зівлання з реакціями, які раніше були некерованими;

- *Робота з захисними механізмами* уникнення або витіснення травмуючої психіку події або амнезія на неї: надання можливості комбатанту виговоритися, розкритися. І тут необхідно підходити досить обережно і відчувати моменти, коли комбатант почувається з вами в безпеці, довіряє вам і налаштований на відверту бесіду, щоб ні в якому разі не нашкочити своїм втручанням, а навпаки поступово довести до катарсису, дати можливість заново емоційно пережити травматичну подію і по-новому на неї поглянути, переосмислити те,

що сталося, можливо надати певний сенс травмуючій події, знайти їй пояснення;

- *Освіта і самоосвіта.* Може допомогти комбатанту якісно змінити своє життя, підвищити професійну кваліфікацію, вирішити питання з працевлаштуванням, а отже звести до мінімуму прояви ПТСР та перебіг кризи середнього віку;

- *Формування позитивної самооцінки.* Комбатант повинен усвідомлювати, що, виконуючи поставлені перед ним бойові завдання в зоні збройного конфлікту, він свідомо виконував важливу місію із захисту держави, її громадян і власного життя від посягання з боку дестабілізуючих сил. На основі такої внутрішньої позиції комбатантові буде легше чинити опір впливу деструктивній, «фейковій» інформації, що надходить з Інтернет, деяких друкованих видань і суперечливої громадської думки. Це дозволить зберегти стан психічної рівноваги і запобігти виникненню когнітивного дисонансу;

- *Періодичне відвідування комбатантів на дому:* особливо це актуально в гострий депресивний період, коли комбатант не знаходить сенсу свого буття, коли він не бачить жодних перспектив і все бачить в «чорному» кольорі. В такий період без сторонньої підтримки, підтримки з боку близьких йому людей просто не обійтися.

В процесі успішного відновлення можна спостерігати поступовий перехід від настороженості до відчуття безпеки, від вираженої ізоляції до вибудовування соціальних контактів і т.д.

Після проведення підготовчого етапу, налагодження довірливих відносин та формування позитивного ставлення до участі у програмі можливе подальше залучення комбатантів вже до групової психокорекції.

2-й етап. Групова психокорекція.

Метою 2-го етапу – застосування соціально-психологічних впливів задля вирішення нагальних проблем комбатантів.

В рамках групової психокорекції рекомендується проводити наступні заходи:

- *Періодичне проведення круглих столів (інформативний)* (ветеранські зустрічі з представниками адміністрації району, міста, пенсійного фонду, управління праці та соціального захисту населення, центром служби зайнятості, військових шпиталів, комісаріатів та ін.),

де комбатанти можуть приймати участь у обговоренні тих чи інших соціально-важливих для них питань. Мета цих заходів носить, перш за все, інформативний характер і дозволяє комбатантам розширити свій життєвий простір, свій кругозір у вирішенні тих чи інших нагальних для них проблем, що в загальному сенсі позитивно позначається на їх адаптації (реадаптації) в суспільстві, знижує рівень соціальної напруженості, що позитивно впливає на перебіг кризи середнього віку;

- *Лекційні заняття (освітній)* – ознайомлення учасників програми з загальними проблемами, які притаманні комбатантам під час перебігу кризи середнього віку. Отримані в ході лекційних занять знання допоможуть комбатантам усвідомити, що їх проблеми типові і що вони потребують вирішення;

- *Допомога заради самопомоги (залучення до діяльності ветеранських організацій)* як метод подолання негативних наслідків війни. Слід створювати умови коли комбатанти самі починають підтримувати зв'язок з бойовими товаришами, надавати один одному допомогу у вирішенні соціальних і побутових питань. Підтримка «бойового братерства» є невід'ємною складовою післявоєнної реадaptaції військовослужбовців.

Зустрічі в групах також дають можливість більш тісно познайомитися один з одним, налагодити міжособистісні стосунки, що дає змогу перейти до наступного, саме психолого-терапевтичного етапу в роботі з подолання негативних наслідків участі у бойових діях та перебігу кризи середнього віку де їх **залучення до соціальної активності**, створення таких умов, де самі комбатанти мають брати участь у організації різних заходів і спільній діяльності є основним (базовим) елементом в розробленій програмі системи психологічного супроводу.

3-й етап. Залучення до соціальної активності (суспільно-корисна діяльність). Ефективний метод роботи з психологічними ознаками перебігу кризи середнього віку та ПТСР і його симптомами, що взаємообтяжують її перебіг. Дозволяє комбатантам отримати новий досвід соціально-значущих комунікацій, підвищує рівень самоосвіти, сприяє успішній реінтеграції в суспільство та подоланню кризи середнього віку. Впровадження метода «допомога заради

самодопомоги», навчання навичкам саморегуляції та взаємодії, відновлення смисложиттєвих орієнтацій.

Залучення до соціальної активності містить в собі наступні заходи:

- *Організація культурно-масових заходів*: відвідування театрів, походи по місцях бойової слави, концертні програми за участю лауреатів фестивалів солдатської пісні, виїзди на природу і багато інших. Всі ці заходи дають можливість комбатантам розкрити свій власний потенціал та здібності, бути не тільки пасивними учасниками але й безпосередньо брати участь в їх організації, де розподіляються ролі і особистісна відповідальність кожного з них;

- *Проведення вечорів-зустрічей студентів (школярів) з комбатантами*: залучаються учасники бойових дій, які можуть розповісти про свої спогади, про військову службу, передати молодому поколінню свій бойовий досвід. Це дає комбатанту можливість виговоритися, розповісти про значні події, що відбувалися в його житті, підвищити свою значущість і самооцінку;

- *Спортивно-масова робота*: організація військово-спортивних заходів за типом гри «Патріот», спортивні змагання з ловлі риби тощо, де можуть бути задіяні, як команди дітей самих комбатантів, так і самі учасники бойових дій в якості інструкторів, журі та інше. Така спільна діяльність позитивно позначається як на стані самих учасників бойових дій, так і на членах їх родин, дозволяє комбатанту під час гри застосувати свій унікальний бойовий досвід і навички через гру. В свою чергу це дає родинам учасників бойових дій можливість знайти взаєморозуміння, по-новому поглянути дітям на своїх батьків, а їм в свою чергу стати трохи ближче і зрозуміліше для них.

Застосування такого комплексу заходів дозволяє комбатантам знаходити нові життєві перспективи, можливість спілкування з цікавими та авторитетними для них людьми, допомагає формувати відповідальність, можливість самореалізації, розкриття власного потенціалу та підвищення самооцінки, що позитивно впливає на інтеграцію та успішну реадaptaцію в суспільстві під час подолання кризи середнього віку.

При залученні комбатантів до соціальної активності та суспільно-корисної діяльності у них відбувається асиміляція досвіду всієї групи,

з'являються нові корисні зв'язки і навички, комбатанти починають самостійно допомагати один одному, знаходячи явну підтримку (допомога заради самопомоги), що в кінцевому підсумку позитивно впливає на їх адаптацію (реадаптацію) до звичайної життя. Спілкування в групі з людьми, що мають схожий травматичний досвід, дає можливість зменшити почуття ізоляції, відчуженості, сорому і посилити почуття приналежності, доречності, спільності, незважаючи на унікальність травматичного переживання кожного учасника групи.

- *Підтримка громадських організацій.* Комбатантам, які переживають кризу середнього віку та страждають ПТСР, що взаємообтяжує її перебіг вкрай важлива підтримка з боку близького оточення. І такою підтримкою, на наш погляд, може бути підтримка з боку волонтерів, активістів ветеранських організацій з одного боку, з іншого, і практика це підтверджує, вкрай важливо створення умов залучення комбатантів до соціальної активності, як методу подолання негативних наслідків кризи середнього віку та взаємообтяження її перебігу ПТСР, як наслідку участі у бойових діях. У багаторічній практиці роботи в ветеранських організаціях (з 1985р.), спостереження і особистий досвід свідчать, що залучені до громадської роботи комбатанти набагато менше страждають від психологічних наслідків особистісної та нормативної криз, ніж соціально-пасивні учасники бойових дій.

Під час запропонованих індивідуальних та групових заходів, також можливі способи боротьби зі стресом: релаксація; концентрація; ауторегуляція подиху. Також при роботі з комбатантами при наявності у них негативних ознак кризи середнього віку та взаємообтяження її перебігу ПТСР та окремих його розладів важливо пам'ятати, що справжнє фізичне та внутрішнє здоров'я людини полягає в тому, щоб відповідати соціальним нормам, правилам та стандартам, а тому і необхідні ті методи, які б дозволили комбатанту прийти до ладу з самим собою та прийняти змінені реальні факти свого життя; відчути внутрішню опору та набратись мужності жити далі в любові до життя.

Висновки. Отже, психокорекція негативних впливів перебігу кризи середнього віку та її взаємообтяжуючих факторів участі у бойових діях запропонованою нами системою психологічного супроводу спрямована на реінтеграцію порушеної внаслідок бойової травми

психічної діяльності. Завданням психокорекції є: створення нової когнітивної моделі життєдіяльності, афективна переоцінка травмуючого психіку досвіду, відновлення почуття власної гідності та цінності особистості, здатності подальшого якісного існування в світі, визначення життєвих перспектив. Стан комбатанта можна поліпшити тільки за допомогою системи реабілітаційних заходів, які спрямовані не тільки на корекцію гострих проявів на початковому етапі адаптації, а й на профілактику можливих відстрочених ефектів, особливо під час перебігу кризи середнього віку. У більшості випадків, особливо при комплексному впливі, застосуванні системи психологічного супроводу, спостерігається одужання. Якщо ж пустити процес адаптації (реадаптації) учасників бойових дій на самоплив, то можливий і затяжний перебіг кризи (особистісної і нормативної) з наростаючою психопатизацією, епізодами антисоціальної поведінки, алкоголізацією.

Література

Євдокимова Н.О., Зливков В.Л., Лукомська С.О., Федан О.В. (2016). Особистість у кризових ситуаціях: огляд сучасних психодіагностичних методик : навчальний посібник. Миколаїв : Гліон.

Знаков В.В. (1990). Психологические причины непонимания «афганцев» в межличностном общении. *Психологический журнал*. Т. 11. № 2. С. 99 – 108.

Китаев-Смык Л.А. (1983). Психология стресса. Москва : Издат. Наука.

Кривоконь Н.І. Соціально-психологічне забезпечення соціальної роботи. Текст: монографія. Харків : видавництво ФОП Олійник. 2011. 480с.

Кузнецов А.А.(2004). Посттравматическое стрессовое расстройство: вопросы лечения / Психологическая реабилитация участников боевых действий и лиц, пострадавших в чрезвычайных ситуациях. М.: Гэотар-мед. С. 132-136

Куликов Л.В. (1995). Стресс и стрессоустойчивость личности / Теоретические и прикладные вопросы психологии / Сб. статей. Вып. 1. Ч. 1., СПб.

Ломакін Г.І. (2012а). Стрес та бойовий стрес: поняття, симптоми, прояви: Проблеми екстремальної та кризової психології. Збірник наукових праць. Вип. 12. Частина I. Харків: НУЦЗУ. С. 185-194

Ломакін Г.І. (2014а). Соціально-психологічний супровід учасників бойових дій в часи подолання життєвих кризових ситуацій: Діяльнісно-поведінкові фактори життєздатності людини: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, Харків, 28-29 листопада 2014 року. Харків: ХНПУ імені Г.С. Сковороди. С. 191-193

Ломакін Г.І. (2014б). Соціально-психологічні складові соціальної роботи з учасниками бойових дій : (методичний посібник) / Х. : Оберіг.

Ломакін Г.І. (2012б). Прояви порушень реадaptaції учасників бойових дій у системі суспільних відносин / Проблеми емпіричних досліджень у психології, 6-7 грудня 2012р., Київ: Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції / За ред. І.В.Данилюка, І.В.Ващенко. К.: ОВС. С.94-100.

Малкина-Пых И.Г. (2005). Психологическая помощь в кризисных ситуациях. М.: Изд-во Эксмо.

Підчасов Є.В., Ломакін Г.І. (2011). Аналіз соціально-психологічних проявів ПТСР в осіб, які приймали участь в бойових діях / Проблеми екстремальної та кризової психології. Збірник наукових праць. Вип. 10. - Харків: НУЦЗУ. С. 86-98.

Тарабрина Н.В. (2001). Практикум по психологи посттравматического стресса. СПб; Питер.

Хухлаева О.В. (2001). Основы психологического консультирования и психологической коррекции. М.: Академия.

Ялом И. (1999). Экзистенциальная психотерапия. М.: Класс.

Оригінальний рукопис отримано 10 травня 2018 року

Статтю прийнято до друку 20 травня 2018 року